

Václav Havel in een handomdraai

In memoriam Václav Havel (5 okt. 1936-18 dec. 2011)

Dit jaar zou Václav Havel tachtig geworden zijn als hij niet vijf jaar geleden gestorven was. Ik zie de beelden van zijn staatsbegrafenis, die ik voor de NOS mocht becommentariëren, nog zo voor me. Een staatsbegrafenis voor een voormalig dissident leek een gotspe, een katholieke staatsbegrafenis voor een al jaren niet-katholiek, maar wel spiritueel gelovige, een nog grotere gotspe, door sommigen toegeschreven aan de katholieke bigotterie van zijn tweede vrouw Dagmar. Toch sprak deze begrafenis miljoenen aan, al was het maar omdat het duidelijk was dat er met zijn overlijden een bijzondere periode was afgesloten. Een toneelschrijver-activist-dissident die president werd, een president die Frank Zappa en Mick Jagger bewonderde, of om in eigen (Tsjechisch) huis te blijven The Plastic People of the Universe; een president die nog vóór de paus de dalai lama uitnodigde voor een bezoek. Maar was hij ook een president die reële politiek (Realpolitik) kon voeren? Werd hij toch ook niet door de grootmachten der aarde enigszins met een korreltje zout genomen? Vol respect voor zijn verleden weliswaar, maar met de nodige scepsis tegenover het heden?

Ik kende Havel eigenlijk alleen van foto's en verhalen: een man met halflang krullend haar, slobberig gekleed, kettingrokend en menig biertje verstouwend. Iemand die als dissident aanschopte tegen de gevestigde (communistische) orde, een enfant terrible, een late provo zou je haast zeggen, een practical joker, een politiek activist die mede aan de basis stond van Charta 77, de beweging voor naleving van de burgerrechten. Iemand die in 1983 bijna het loodje legde toen hij in 1979 voor zijn activiteiten als dissident in de gevangenis beland was en daar doodziek werd en in het voorjaar van 1983 vroegtijdig moest worden vrijgelaten om van hem geen martelaar te maken. Maar ook iemand die weer 'uit de as' wist op te rijzen en een belangrijke factor werd voor, tijdens en na de Fluwelen Revolutie van 17 november 1989, nu alweer bijna 27 jaar geleden!

Het was in die tijd (december 1989) dat ik hem voor het eerst persoonlijk ontmoette. Ik moest bij het net opgerichte Burgerforum, waar Havel de voorman van was, een brief afgeven, die iemand me in Nederland had meegegeven. Het Burgerforum was gevestigd in Aurora, een hoekhuis op de hoek van het Wenceslausplein en Můstek, een crèmekleurig huis met balkonnetjes. Toen ik me met de brief bij de balie meldde, werd ik doorverwezen naar de 'afdeling buitenland' op de bovenste verdieping. Ik beklom de trappen en (ik geloof) op de tweede verdieping ging plotseling een deur open en stond daar opeens Václav Havel voor me. Hij beantwoordde

absoluut niet aan de plaatjes van een slonzig geklede man, maar hij stak strak in een lichtgrijs pak, droeg een stropdas, zijn haar was geknipt en gekapt, zat keurig in de lak en zijn gezicht vertoonde een flinke poederlaag, kennelijk aangebracht door de visagiste van Burgerforum. Hij stond daar 'als in een wolk', bloednerveus, kennelijk op weg naar het balkon voor een toespraakje. Ik stamelde wat, hij bromde wat, hij ging zijns weegs, ik mijns naar boven, naar de 'afdeling buitenland', waar (de latere minister van buitenlandse zaken) Saša Vondra de brief in ontvangst nam. Wat erin stond heb ik nooit geweten.

De kennismaking met Havel via de plaatjes en verhalen en de ontmoeting met dezelfde Havel als de toekomstige president vloeiden in elkaar over zonder dat het ene beeld het andere definitief liet verdwijnen. Als twee beelden die uit verschillende domeinen voortvloeien, elk met hun eigen logica, en die elkaar doorsnijden, net als in een filmgag, waardoor ze een vervreemdend effect veroorzaken. [Over de filmgag ging een essay van Havel, waarvan een fragment vertaald moest worden voor de vertaalwedstrijd in het kader van 'Havel 80', waarover we straks meer zullen horen.]

Die tweeledigheid, die ambiguïteit, de weigering om in zwartwittermen te denken, was niet alleen kenmerkend voor zijn maatschappelijke positie, ze kwam ook voort uit zijn persoonlijkheid en spiegelde zich als zodanig weer af in zijn literaire ambities en in de thema's en situaties van zijn toneelwerk.

Geregeld werd en wordt de vraag gesteld: Was Havel wel een echte toneelschrijver? [Bijvoorbeeld bij de Nederlandse opvoeringen tijdens het Holland festival in 1987 en 1992 kwam dat ter sprake] Waar is dat Havel min of meer toevallig bij het toneel 'terechtgekomen' was (eerst als toneelknecht, later als dramaturg), maar vanuit die positie ontwikkelde hij zich tot een serieus toneelschrijver, die op zijn eigen wijze aanknoopte bij het Europese absurdisme. Toch hadden de opvoeringen in het Praagse theatertje Na zbradlí (het Ballustradetheater) in deze voorperiode tot 1968 (het jaar van de Praagse Lente) een groot succes, doordat zijn toneelstukken indirect (maar heel herkenbaar) ingingen op de (politieke) problemen van die tijd. Gelukkig niet direct, omdat zijn stukken anders politieke pamfletten zouden zijn geworden. Door via de herkenbare politieke realiteit door te dringen in dieperliggende lagen van de psychologie, sociologie en taalcommunicatie wist hij dit te vermijden.

Hiermee komen we bij de eigenlijke titel van deze voordracht: 'Havel in een handomdraai'. Met Havel bedoel ik natuurlijk Havels toneelwerk, waarbij ik me beperk tot de stukken *Het tuinfeest* (1963) en *Het ambtsbericht* (1965) en uit de jaren tachtig *Largo desolato* en *De verzoeking*, die ik – met steun van Sjoerd de Jong en Magda van Duijkeren – heb vertaald.

Wat mij met name boeit bij de analyse van literair werk is de idee, de gedachte die achter een bepaald werk zit en die nauw verbonden is met het gedachtegoed van de auteur. Die specifieke gedachte wordt vervolgens uitgewerkt in het thema (in marketingtermen: de content), de ruimte (hier het podium), de tijd (duur en tempo) en de personages (hun hiërarchie en onderlinge betrekkingen).

Laten we beginnen met Havel's eerste 'grote' toneelstuk *Het tuinfeest* (1963; Slavische Cahiers 6, Pegasus 2009) Daarin wordt een maatschappij getekend die gelijkenis vertoont met de communistische, maar die daar tegelijkertijd ook doorheen prikt. De protagonist wil graag carrière maken in dit systeem, beseft dat als hij dat wil doen, hij niet alleen het functioneren van het systeem, maar ook de taal ervan dient te beheersen. Hij weet zich zo op te werken tot eerst chef van de Dienst Openingen, om vervolgens chef van de Dienst Liquidaties te worden, om daarna weer beide Diensten dialectisch met elkaar te laten versmelten tot een Dienst van Openingen en Liquidaties. Aan het einde van dit proces bereikt hij zo zijn doel: de absolute macht, maar is hij wat betreft zijn identiteit onherkenbaar geworden voor zijn ouders en naaste familie. De weg naar de top op het ene vlak, wordt een weg naar de afgrond op een ander. Natuurlijk doelde Havel op het communistische systeem, maar structureel is dit natuurlijk ook toepasbaar op andersgeaarde politieke systemen, ja zelfs, herkent eenieder die situatie ook in zijn of haar eigen werkelijkheid. Enerzijds is het stuk bloedserieus, maar anderzijds kan er vanwege de satirisch-absurdistische trekjes hartelijk of besmuikt om gelachen worden.

Het tweede avondvullende stuk uit deze periode is het onderhavige: *Het ambtsbericht* (1965; Slavische Cahiers 27, 2016). Hierin speelt taal een centrale rol om de macht te veroveren. Het gaat om de invoering van een kunsttaal, een ideale taal en ideaal communicatiemiddel in de ambtenarij voor wie ervan op de hoogte is, voor wie die code beheerst, terwijl de anderen die deze code niet kennen, naar promotie kunnen fluiten. De onderliggende gedachte is hier: de verstrengeling van macht en taal. Maar ook deze situatie kan in haar tegendeel verkeren wanneer de ene (geheim)taal wordt verdrongen door een andere. Het rechtstreekse gebruik van kunsttaal in een context van natuurlijke taal zorgt voor een aantal hilarische momenten, waarvan de kern echter tragisch is: taal niet als middel voor natuurlijke communicatie, maar als machtsmiddel. Hoe actueel dit thema is, moge blijken uit de opkomst van 'digitale taal', die voor wie er niet mee bekend is volstreekte geheimtaal is en die hem of haar in zekere zin in een sociaal, ja zelfs economisch isolement brengt.

Zijn tweede periode (rond 1977) behelst een aantal eenakters, die realistisch zijn, geen politieke, economische of sociale systemen aan de kaak stellen, maar het psychologische dan wel moraalfilosofische probleem van hoe ga je met je

geweten om? Mag je schipperen met je morele principes voor het behoud van werk en een goede maatschappelijke positie (*Audiëntie*)? Of heb je de moed om je ten koste van je sociale comfortzone te engageren om te politiek te veranderen (*Vernissage, Protest*).¹ Over dit thema zal de volgende spreker, mevrouw Lenka Jungmannová het hebben.

In de derde periode (na zijn ontslag uit de gevangenis in 1983) schreef Havel twee stukken (in feite in zijn hoofd al in de gevangenis geconcipieerd) waarin in het ene (*Largo desolato*) nota bene de dissidente wereld zelf het bekritiseerde systeem is. De protagonist wordt in eerste instantie door zijn mededissidenten tot leider gebombardeerd, hoewel hij er eigenlijk geen zin in heeft, of beter, hoewel hij eigenlijk bang is dat hij niet de morele kracht heeft die loodzware taak ook waar te maken. Als hij toestemt, keert de situatie zich om en wordt hij door zijn mededissidenten bekritiseerd dat hij over onvoldoende morele kracht beschikt. De idee die hierachter schuilt is dat de protagonist eerst door zijn lotgenoten omhoog wordt gestuwd, maar uiteindelijk door dezelfde mensen met zijn eigen tegenargumenten bestreden wordt en opzijgeschoven. Niet alleen deze semantische ‘beweging’, ‘figuur’, is absurdistisch, maar ook de manier waarop die kritiek gespuid wordt: via de letterlijke citaten van de eigen tegenargumenten van de protagonist die hij in het begin had geuit.

Het tweede stuk uit deze periode is *De verzoeking*:² Hier is geen sprake van een fundamentele ommezwaai zoals in het vorige stuk, maar blijkt er opeens geen strikte tweedeling, geen zwartwittegenstelling te bestaan tussen de *good guys* en de *bad guys*, hetgeen des te pijnlijker is omdat het hier gaat om handen en spandiensten aan de Tsjechoslowaakse geheime dienst (als een Faustiaanse Mefisto), die overal in het publieke en persoonlijke leven tracht te infiltreren. Opeens blijkt vrijwel iedereen van belang op het podium banden te onderhouden met de StB, actief of passief, direct of indirect, in hoge of in beperkte mate.

Havel heeft nog een flink aantal andere toneelstukken geschreven, die echter niet alle in het Nederlands zijn vertaald en daardoor minder gemakkelijk toegankelijk zijn voor de Nederlandse lezer. Ook die stukken tonen de karakteristieke thema's en posities die Havel aan de orde wilde stellen: geen tweedeling in zwart-wit, maar eerder een ambigue situatie, zowel met betrekking tot de politiek als tot de moraal, een situatie die eerder tot pijnlijke verlegenheid ('trapnost') leidt en tot een absurdistisch gevoel van vervreemding ('odcizení').

¹ Deze zogeheten Vaněk-trilogie werd vertaald door Sjoerd de Jong en is als typoscript opvraagbaar bij Stinedra in Den Haag. „Protest“ verscheen enigszins herzien in TSL 70 (juni 2015).

² Beide avondvullende toneelstukken werden uitgebracht door International Theatre Bookshop in samenwerking met het Publiekstheater (Amsterdam 1987).

Uiteindelijk werd Havel zo'n beetje heiligverklaard, als dissident en als president, iets waar hij vaak zelf de spot mee dreef, want hij was (gelukkig) zelf geen heilig boontje, noch als dissident, noch als president. Helaas is met zijn overlijden ook aan de sfeer van burgerlijke ongehoorzaamheid, ludieke creativiteit en spiritueel idealisme in de Tsjechische politiek een eind gekomen en denkt menigeen thans met een zekere weemoed terug aan de bijzondere president die hij was – en zo anders dan een Zeman of een Trump.

Ik dank u.